

LANDBOUW EN ECONOMIE.

OPENBAAR AFSCHIEDSCOLLEGE GEGEVEN DEN 10EN JUNI 1918 DOOR

MR. DR. H. W. C. BORDEWIJK

HOOGLEERAAR AAN DE LANDBOUWHOGESCHOOL

BENOEMD HOOGLEERAAR AAN DE RIJKSUNIVERSITEIT TE GRONINGEN

*Hooggeleerde Heeren Professoren,
Zeer geleerde Heeren Lectoren en Doctoren,
Dames en Heeren Assistenten en Studenten, en
verder gij allen, die mij de eer bewijst hier tegen-
woordig te zijn,*

Welkome Toehoorders!

Het is minder gebruikelijk een openbare voordracht te beginnen met een citaat. Doch ik gevoel sterke aanvechting om dan maar hiermede te breken en Uwe aandacht even in te roepen voor enkele naar inhoud en vorm schoone dichtregels, den meesten Uwer zeker bekend en hier toepasselijk. Aan het eind van het tweede gedeelte laat Goethe den genialen, ongelukkigen zoeker Faust op zijn ouden dag het innerlijk evenwicht en het geluk, waarvoor dit karakter vatbaar was, vinden door alle aandacht vragenden, alle denkkracht en energie absorberenden landarbeid in grooten stijl. Geen geringe lof voorwaar aan het adres van den landbouw. Deze leidt den blik tot de werkelijkheid terug:

„Der Erdenkreis ist mir genug bekannt,
Nach drüben ist die Aussicht uns verrannt;
Thor, wer dorthin die Augen blinzend richtet,
Sich über Wolken seinesgleichen dichtet.”

Faust zal zich aan ontginningswerk wijden, en waar een moeras den arbeid met onvruchtbaarheid bedreigt, vat de grijsaard het plan op dit laatste beletsel weg te ruimen. Goethe vindt hier zijn schoonste strophen, waartoe de landbouw hem inspireert:

„Ein Sumpf zieht am Gebirge hin,
 Verpestet alles schon Errungne;
 Den faulen Pfuhl auch abzuziehn,
 Das letzte wär' das Höchsterrungne.
 Eröffn' ich Räume vielen Millionen,
 Nicht sicher zwar, doch thätig-frei zu wohnen,
 Grün das Gefilde, fruchtbar; Mensch und Herde
 Sogleich behaglich auf der neusten Erde,
 Geich angesiedelt au des Hügels Kraft
 Den aufgewälzt kühn emsige Völkerschaft.
 Im Innern hier ein paradiesisch Land,
 Da rase draussen Flut bis auf zum Rand,
 Und wie sie nascht, gewaltsam einzuschieszen,
 Gemeindrang eilt, die Lücke zu verschliessen.
 Ja! diesem Sinne bin ich ganz ergeben,
 Das ist der Weisheit letzter Schluss:
 Nur der verdient sich Freiheit wie das Leben,
 Der täglich sie erobern muss.
 Und so verbringt, umrungen von Gefahr,
 Hier Kindheit, Mann und Greis sein tüchtig Jahr.
 Solch ein Gewimmel möcht' ich sehn,
 Auf freiem Grund mit freiem Volke stehn.
 Zum Augenblicke dürft' ich sagen:
 Verweile doch, du bist so schön!
 Es kann die Spur von meinen Erdetagen
 Nicht in Äonen untergehn. —
 Im Vorgefühl von solchem hohen Glück
 Geniess' ich jetzt den höchsten Augenblick.“

Dit hoogste oogenblik is ook het laatste: dat van zijn sterven. En het was zijn hoogste oogenblik, omdat de dood hem niet uit ledigheid wegnam, doch uit werk, dat hem bevrediging en rust had geschonken.

De landbouw was, reeds ten tijde van Goethe, uit diepe veredering opgestaan. Niet, dat hij niet reeds in de oudheid van verschillenden kant waardeering had gevonden. Tot het weinige uit de rijke literatuur van het oude Carthago, waarvan iets bekend is, behoort een werk van Mago over den landbouw, in acht en twintig boeken. Dit werk werd in het Grieksch en op bevel

van den Romeinschen Senaat, — het eenige geval waarin dit hoogste staatslichaam zich met letterkunde inliet —, in het Latijn vertaald, eenige jaren nadat de ploeg voren had getrokken over den grond, waar eens de trotsche koopstad zich verhief. Varro, Plinius en Columella hebben daarvan in hun agronomische geschriften gebruik gemaakt. Hoe hoog de landbouw aangeschreven stond, blijkt hieruit, dat den Senatoren van Rome wél de uitoefening van den landbouw was toegestaan, doch de handel, ook de groot-handel, hun vrijwel was verboden, terwijl het handwerk zóó veracht was, dat het den toegang tot den Senaat versperde.

In de middeleeuwen is de landbouw in eere vooral bij de kloosters, die veelal centra van ontginning zijn. De ontwikkeling van de steden staat in wisselwerking tot den toenemenden bloei van het handwerk, hetgeen in vele gevallen met een achteruitzetting van het platteland, dat tendeele van de stad komt af te hangen, samengaat. Er is dwang in allerlei vorm, met als eenig doel: de positie der stad en der poorters te stevigen. En waar de landbouw onder het feodale stelsel blijft uitgeoefend, wordt met de jaren de toestand niet beter, met name wanneer de marktproductie veld wint en de oorspronkelijke „Grundherr” tot een „Gutsherr” wordt.

Dan komen tegen het einde der middeleeuwen de groote nationale staten, die meerendeels de taak der middeleeuwsche stad overnemen, doch de barrières voor de economische werkzaamheid verleggen van de benauwende stadswallen en -poorten naar de meer verwijderde landsgrenzen. De landbouw blijft achterlijk, het feodalisme blijft weerspanning tegenover de centripetale krachten, de afstand tusschen den vrijen stadsburger en den afhankelijken plattelander blijft nog eeuwen lang, alleen met gradueele verschillen, gehandhaafd. Van de tallooze oorlogen hebben de beter beschermde steden minder te lijden dan het open liggende land, dat zich onophoudelijk aan invasie ziet blootgesteld. En waar de rechtszekerheid toeneemt met de versterking van het centraal gezag, daar ligt de fiscus op den loer, getuige het beruchte adagium „taillable et corvéable à merci”.

De bekende Sully, gedurende de laatste dertien levensjaren van Henri IV diens vertrouwde raadsman op het gebied van de financiën en van het binnenlandsch bestuur, heeft veel gedaan om den landbouw in Frankrijk tot bloei en meerder aanzien te brengen. Tot een geveugeld woord werd Sully's uitspraak: „Le pastourage et le labourage sont les deux mamelles dont la France est alimentée, ses vraies mines et trésors du Pérou.”

Doch grooter invloed dan Sully kreeg allengs de kleermaker des Konings, Barthélémy de Laffemas, die den vooruitgang van

Frankrijk zag in de verheffing van de nijverheid en den handel, welke in die dagen expansie zochten buiten de perken van gilde en stedelijke markt. En zoo moest eerst nog een lange, moeilijke weg worden afgelegd — men kan hier spreken van het mercantilistische tijdvak — vóór eindelijk definitief aan den landbouw de plaats in de volkshuishouding werd gegund, die hem wegens zijn primaire beteekenis toekwam.

Het wordt veelal voorgesteld, alsof landbouwstaten economisch achter moeten staan bij industrie- en handelsstaten. Vooral sedert Friedrich List zijn beroemd werk „Das nationale System der politischen Oekonomie” had geschreven en het bekende cultuurschema: barbaarsheid, veeteelstaat, akkerbouwstaat, akkerbouw-nijverheidstaat, akkerbouw-nijverheid-handelsstaat had opgesteld, scheen er reden, den landbouw in de chronologie voorop te stellen, doch als cultuurfactor achteraan. Een zelfde appreciatie vinden wij nog in de Hoofdstukken uit de Geschiedenis der Staathuishoudkunde van Mr. Treub terug, waar deze, Sully besprekende, zich aldus uitlaat: „Hij meende, dat Frankrijk door de natuur was voorbeschikt een landbouwend land te zijn en te blijven; maar de koning zelf had een ruimeren blik. Gelukkig voor Frankrijk leende hij het oor aan de vertoogen van den chef zijner kleedermakerij J. B. Laffemas, dien hij tot Controleur général du Commerce verhief.” Men kan met de wending „gelukkig voor Frankrijk” wel instemmen, men kan ten deele ook List gelijk geven, onder deze voorwaarde echter, dat bij die voortgaande ontwikkeling de landbouw de hem toe-komende breede plaats in het volksbestaan behoude.

En hieraan ontbrak, juist in Frankrijk, zeer veel. De tijden der volksverhuizing beduiden voor den landbouw een gouden eeuw vergeleken bij het economisch tijdvak, dat met Henri IV inzet, ruim anderhalve eeuw de kabinetten van Europa heeft vergiftigd en als mercantilisme te boek staat. Er is over dat mercantilisme al heel wat geschreven en gestreden, men heeft het opgeborgen in het rariteiten-kabinet, maar het er ook wel weer bij gelegenheid uitgehaald.

Geheel dood is het nog niet. De opvatting, die bij de mercantilisten voornamelijk voorzat, was, dat tot elken prijs de uitvoerhandel en in verband daarmee de export-nijverheid moest worden bevorderd en gesteund, dat voorts in de landen, die mijnen van edele metalen hadden, deze moesten worden ontgonnen, desnoods met verlies, omdat langs beide wegen metalen ruilmiddel in het land kwam, waarin de hoofdbron voor de welvaart werd gezien. Op alle manieren werd de invoer belemmerd. Waar alle staten deze politiek volgden, stonden zij als wolven tegenover elkander,

waartoe de economische dwaling, dat bij een ruiling steeds één wint en één verliest, het hare bijdroeg. Cromwell's acte van navigatie, Colbert's reglementen op de vervaardiging van tal van nijverheidsproducten zijn zuivere loten aan mercantilistischen stam. De landbouw werd schromelijk verwaarloosd en met de belangen der landbouwers werd zelden gerekend. Goedkoop landbouwproducten beteekenden immers goedkoop voedsel. Goedkoop voedsel zou weer een druk uitoefenen op de arbeidsloonen en de export zou dan, met lager kosten werkend, gemakkelijker op de buitenlandsche markt kunnen concurreeren. Voor den invoer van granen golden dan ook de hooge prohibitieve invoerrechten niet. Overigens was in Frankrijk de toestand van den landbouw slechter dan in Engeland, waar men althans de schapenteelt en de wolproductie sterk bevorderde, terwijl bovendien King William de invoering van schaalrechten voor de voornaamste granen wist te bewerken, tot handhaving van een z.g. normalen prijs van tarwe, rogge en gerst. Later, in 1815, heeft men dien normalen prijs aanmerkelijk verhoogd, hetgeen aanleiding geworden is tot de vermaarde anti-cornlaw beweging, welke uitliep op de afschaffing van de graanrechten.

Het keurslijf, waarin thans het landbouwbedrijf door den nood der tijden gestoken is en dat steeds vaster wordt gesnoerd, toont sterke gelijkenis met de talloze belemmeringen en beperkingen, waaraan de landbouw tijdens het mercantilisme onderworpen was. Geen vrije teelt, geen vrije markt, bepaling van den broodprijs van overheidswege, dat alles vinden we daar terug. Het verschil is echter, dat, wat nu geschiedt, alleen in de bestaande omstandigheden, die voorbijgaan, zijn betrekkelijke rechtvaardiging moet vinden, terwijl destijds vrijwillig, op grond van een economische leer, alles werd gereguleerd en dienstbaar gemaakt aan den uitvoer, of bij dezen achtergesteld.

De Fransche revolutie was grootendeels de reactie van het uitgemergelde platteland tegen het indifferentisme van de regeering en het parasitisme van adel en geestelijkheid. De weg werd gebaad door de Aufklärungsphilosophie van Rousseau, Voltaire, de Encyclopaedisten, maar ook door de zich in ongeveer gelijke richting bewegende, beroemde school der physiocraten. Deze beteekent op economisch gebied een mijlpaal, als er slechts weinige zijn aan te wijzen. Voor haar vraag ik thans uwe aandacht.

De leer der physiocraten is het best te begrijpen, wanneer men haar als een forsche reactie aanmerkt tegen het destijds heerschende mercantilisme. Zij is zeker niet minder eenzijdig. Toch beteekent de school een belangrijke schrede voorwaarts op economisch gebied en heeft zij grooten invloed uitgeoefend op

den voortgang der economische denkbeelden, vooral op den wetenschappelijken grondlegger der economie als studievak, Adam Smith.

De physiocraten zijn religieuze natuuraanbidders. Voor hen bestaat alléén de landbouw. Deze alléén is productief. Een netto-opbrengst vermag bij uitsluiting de landbouw te verschaffen, het product-net of de pachtwaarde: buiten hem is alle verdere menschelijke bezigheid steriel.

Hier blijkt reeds dadelijk hun eenzijdigheid. Want beteekent gemis aan een overschot, gesteld dat dit laatste zich alleen bij den landbouw voordoet, steriliteit? Is een huwelijk steriel, wanneer de nieuwe generatie slechts door twee kinderen vertegenwoordigd is? Hun leer van het product-net, als een bate, die den landbouw specifiek eigen is, wordt thans algemeen verworpen. Maar wèl is het duidelijk, welk een kracht in hun eenzijdigheid school.

De geschriften van de physiocraten vallen tusschen de jaren 1756 en 1778. Er is meer over hen geschreven dan zij zelven hebben gepubliceerd. Trouwens: hun aantal was klein en van zeer heterogene samenstelling. Als hoofd erkenden zij den lijf-arts van Lodewijk XV, François Quesnay, die op 64-jarigen leeftijd zijn hoofdwerk schreef, het bekende „Tableau économique” (1758), twee jaren later gevolgd door de „Maximes générales du gouvernement économique d'un royaume agricole”, een dertigtal leerstellingen ter nadere uitwerking en preciseering van het „Tableau”. Die „maximes”, er staat nog zooveel in, dat voor dezen tijd zijn waarde heeft behouden, naast velerlei, dat als typische physiocratie verouderd en geoordeeld is. Maar het is onbillijk, ter wille van het laatste het eerste te vergeten. Ik noem b.v. deze, 4e, thesis: „Que la propriété des biens fonds et des richesses mobilières soit assurée à ceux qui en sont les possesseurs légitimes; car la sûreté de la propriété est le fondement essentiel de l'ordre économique de la société.” En dan de 9e: „Qu'une nation qui a un grand territoire à cultiver et la facilité d'exercer un grand commerce des denrées du crû, n'étende pas trop l'emploi de l'argent et des hommes aux manufactures et au commerce de luxe, au préjudice des travaux et des dépenses de l'agriculture; car, préférablement à tout, le royaume doit être bien peuplé de riches cultivateurs.” Verder de 13e, die al haar actualiteit na dezen oorlog herkrijgt: „Que chacun soit libre de cultiver dans son champ telles productions que son intérêt, ses facultés, la nature du terrain lui suggèrent pour en tirer le plus grand produit possible.” Akkerbouw en veeteelt moesten samengaan: „Qu'on favorise” — lezen we in de 14e stelling — „la multiplication des bestiaux; car ce sont eux

qui fournissent aux terres les engrais qui procurent les riches moissons."

Zoo is er meer te noemen. De handel, hoewel als steriel gekenschetst, moet vrij worden: „Que l'on n'empêche point le commerce extérieur des denrées du crû; car tel est le débit, telle est la reproduction," aldus de 16e thesis, en de 25e: „Qu'on maintienne l'entière liberté de commerce; car la police du commerce intérieur et extérieur la plus sûre, la plus exacte, la plus profitable à la nation et à l'état, consiste dans la pleine liberté de la concurrence." Dit alles waren voor dien tijd pioniersgedachten van niet geringere revolutionaire kracht dan die thans de sociaal-democratie in haar strijd tegen de bestaande orde te zamenhouden en bezielen. Haar wetenschappelijke waarde staat echter veel hooger, omdat genoemde regels niet uitgaan van een puren gemeenschapsmensch, die altijd chimère zal blijven, doch van den mensch, zooals hij zich in het economische aan ons voordoet, met zijn geprononceerd eigenbelang, dat door een verstandige politiek moet worden geleid in de banen der gemeenschap.

Wanneer ik er nog op wijs, dat Quesnay voor het eerst een leer heeft opgesteld omtrent de circulatie der rijkdommen en de verdeling van het stoffelijk inkomen, dan is, hoe gebrekkig die leer verder ook zij, genoeg genoemd om de beteekenis van dezen bijzonderen man duidelijk te maken. En behoeft het niet te verwonderen, dat de vader der economische wetenschap, Adam Smith, die de individueele vrijheid liefhad boven alles, zóódanig onder den invloed en de bekoring van de physiocratie is gekomen, dat hij zijn wereldwerk „The wealth of nations" aan Quesnay zou hebben opgedragen, wanneer deze niet twee jaar te voren ware gestorven.

Om Quesnay schaaft zich nu een kleine groep van meeren-deels hoog ontwikkelde mannen, die echter allen — met uitzondering van Turgot — iets sectarisch hebben. Hoor hoe één hunner, de abbé Baudeau, de vruchtbaarste doch niet de fijnste schrijver der school, deze kenschetst: „Les vrais économistes sont faciles à caractériser.... Ils reconnaissent un maître, le Dr. Quesnay; une doctrine, celle de la Philosophie rurale et de l'Analyse économique; des livres classiques, la Physiocratie; une formule, le Tableau économique; des termes techniques, précisément comme les anciens lettrés de la Chine." Ietwat ondeugend teekent Charles Gide hierbij aan: „Cette définition des Physiocrates que nous donne l'un d'entre eux..., et sans y entendre malice loin de là! montre néanmoins ce qu'il y avait de dogmatique et d'un peu „chinois," en effet, dans

l'école physiocratique." ¹⁾ De geest, die hen bezielde, kan o.m. nog blijken uit deze uitlating van den ouden Mirabeau, in de geschiedenis berucht door de behandeling die hij zijn genialen, doch moeilijk te regeeren zoon heeft aangedaan: „Depuis le commencement du monde, il y a eu trois découvertes qui ont donné aux sociétés politiques leur principale solidité! La première est l'invention de l'écriture. La seconde est l'invention de la monnaie. La troisième, qui est le résultat des deux autres, mais qui les complète puisqu' elle porte leur objet à leur perfection, est le Tableau économique, la grande découverte qui fait la gloire de notre siècle et dont la postérité recueillera les fruits.

Meer op den voorgrond staat Mercier de la Rivière, rechter in het parlement van Parijs en schrijver van een werk over den „Ordre naturel et essentiel des sociétés politiques,” waarin hij Quesnay's denkbeelden omtrent een natuurlijke maatschappelijke orde, waarnaar de werkelijkheid tot genezing van al haar kwalen zich maar te richten heeft, verder ontwikkelt. Verkeerd begrepen passages uit dit boek over de voordeelen van een absoluten regeeringsvorm — zoowel de vorst als het volk hadden zich te buigen voor den ordre naturel — waren oorzaak, dat Catharina II van Rusland Mercier de la Rivière aan haar hof ontbood in de hoop, dat hij haar zou willen helpen bij het opstellen van een nieuwe Grondwet. Hij had zich de moeite van de reis kunnen besparen, want bij het eerste onderhoud, dat hij met de Keizerin had, gaf de physocraat ten antwoord, dat hij er zich wel voor wachte een constitutie te redigeeren, vermits men slechts de natuur der dingen haar beloop had te laten,.... waarop hij dadelijk kon vertrekken.

Dit staaltje teekent wel den weinigen kijk, dien zij hadden op de politiek, — daartoe waren de physiocraten te doctrinair, — doch al hadden zij slechts geringen rechtstreekschen invloed op de machthebbers dier dagen, de middellijke inwerking van verschillende hunner denkbeelden was des te grooter. En ongetwijfeld is aan hen te danken, dat de landbouw sedert hun optreden zich én wetenschappelijk én politiek in steeds grooter belangstelling is gaan verheugen.

Nog moge worden genoemd Dupont de Nemours, boekdrukker en uitgever, die het eerst den term physiocratie invoerde als titel voor zijn werk. „Physiocratie ou Constitution essentielle du gouvernement, le plus avantageux au genre humain,” een physiocraat, die na een zeer bewogen leven — hij ontquam alleen door den val van Robespierre aan de guillotine — door

¹⁾ Histoire des doctrines économiques depuis les Physiocrates jusqu' à nos jours par Ch. Gide et Ch. Rest, 2e Edition, p. 3.

een wonderlijke ironie van het lot als steriele grootindustrieel in de Vereenigde Staten stierf.

En voorts de advocaat Le Trosne, schrijver van een werk over „L'intérêt Social,” door Gide misschien het beste werk der gansche school genoemd.

De grootste figuur van deze richting is wel Turgot geweest. Maar hij staat eenigszins afzonderlijk. De physiocratische eigenaardigheden worden bij hem slechts verzwakt teruggevonden. Hij staat reeds dichter bij Smith dan de overigen. Hij zwoer niet uitsluitend bij Quesnay, maar steunde ook op de economische inzichten van een groothandelaar, later Intendant du Commerce, den vroeggestorven Vincent de Gournay. Daardoor is Turgot behoed voor de schromelijke eenzijdigheid, van alleen in den landbouw een productieven tak van menschelijk bedrijf te zien. Zijn hoofdwerk, de zeer belangrijke „Réflexions sur la formation et la distribution des richesses,” verscheen tien jaren vóór de *Wealth of Nations*, ten tijde toen Smith hieraan begon te arbeiden, in 1766. Turgot heeft als Minister de macht gehad, om door daden van zijn leer te doen blijken. Hij herstelde in 1774 de vrijheid van den handel in granen, die reeds korten tijd, van 1763—'66, had bestaan, schafte de provinciale tollinies af, en, ingrijpende maatregel bovenal, tevens de gilden. Met zijn val steekt de reactie het hoofd op, worden de gilden nog even in het leven teruggeroepen om met de Revolutie een ras einde te vinden.

De rechtstreeksche invloed der physiocraten op de practijk was, gelijk gezegd, miniem. Door tusschenkomst van Schlettwein trad de toenmalige markgraaf van Baden, Karl Friedrich, in relatie tot de physiocraten met het gevolg, dat hij al spoedig tot hun stelsel werd bekeerd. Hij schreef een „Abrégé de l'économie politique,” verschenen in het blad van Dupont, de *Ephémérides*, ten jare 1772. Tot het stelsel der physiocraten behoorde ook de vervanging van alle belastingen door één, den *impôt unique*, die van het product-net moest worden geheven, een grondbelasting dus naar het thans nog te onzent vigeerend systeem. Zij leerden, dat alle andere belastingen toch op dat product-net, de eenige bron waaruit tenslotte blijvend te putten viel, werden afgewenteld, zoodat een *impôt unique* of grondbelasting zich vanzelf door de logica en het gemis aan omslag aanbeval. De markgraaf nam een proef met drie dorpen, Dietlingen, Balingen en Theningen, waar het grondbezit één vijfde van het product-net aan den fiscus moest afstaan. Doch de proef mislukte jammerlijk en de landsheer kwam al spoedig van zijn plan om in geheel Baden het stelsel in te voeren, terug. Balingen en Theningen werden reeds in 1776 van de zegeningen van den „ordre

naturel" gedispenseerd, Dietlingen moest ze tot 1792 genieten, vooral door den drang, dien de oude Mirabeau op den vorst uitoefende. Een fiasco bleef het niettemin.

Indirect, en dan ontiaan van het zonderlinge, dat in de oogen van het nageslacht als kenmerk van het stelsel moet doorgaan, was de invloed der school des te grooter. Doch het was niet meer hùn vlag, die aan de ontwikkeling der ideeën den weg wees. Toen ten jare 1776 de *Wealth of Nations* verscheen, waren de physiocraten met één slag in de schaduw gesteld, waaruit zij alleen bij gelegenheden als deze, of voor de doeleinden van de geschiedschrijving der wetenschap, worden naar voren gehaald.

Men doet Smith zeker niet tekort, als men in de physiocraten zijn geestelijke voorgangers ziet.

Zijn vrijheidsbegrippen, zijn denkbeelden omtrent de zeer beperkte rol, die den Staat in het economisch leven toekomt, zijn vrijhandelsgezindheid die zich bij hem echter tot cosmopolitisme uitzet, zij alle voeren tot de physiocraten terug. En al heeft hij, na in het 4e Boek van de *Wealth of Nations* het mercantilisme te hebben à faire genomen, ook aan de physiocraten zijn critiek niet gespaard, zoo heeft hij zich toch niet geheel van physiocratische dwaling kunnen vrij houden. Het denkbeeld, dat niet minder dan de voortbrenging ook de verdeling van het maatschappelijk inkomen wetenschappelijke verklaring behoefde, nam hij, terecht, van hen over, doch op het stuk van één dier takken van inkomen, de pachtwaarde, speelt zich ook bij Smith, hoewel verzacht, het bijgeloof in een exceptioneele positie van den landbouw af. Wij ontmoeten wel niet de krasse eenzijdigheid, die wij zooeven achter ons lieten, maar eenzijdig is ook Smith. De physiocraten hadden in laatste instantie het product-net doen wellen uit den rijkdom der natuur: haar mildheid wierp in den landbouw een bate af, die vergeefs eiders werd gezocht. Van steriliteit van nijverheid en handel wil Smith niets weten, maar ook hij ziet in de pachtwaarde een bate, die aan de *natuur* is te danken, en die om die reden in de andere takken van bedrijf niet wordt gevonden. In den landbouw, zegt Smith, werkt de natuur samen met den mensch, en hoewel haar arbeid niets kost, heeft het product van dien arbeid waarde, zooveel als die van den duurste onder de werklieden. Volgens Smith is de pachtwaarde het product van de krachten der natuur, welker gebruik de grondeigenaar aan den pachter uitleent. Het is eenigszins verbijsterend, doch niettemin waar, dat een geniaal man als Smith blind is geweest voor het feit, dat zonder medewerking van de natuur ook nijverheid en handel geen moment kunnen bestaan. Principieel is er geen enkel verschil, zoodat

hieruit het pachtwaardeverschijnsel onmogelijk kan worden verklaard. Kapitaal en arbeid zijn zeer zeker productief, maar bij Smith is de grond productiefactor in de 2e macht. Men kan Smith niet verwijten, dat hij te dezen inconsequent is geweest. De landbouw is volgens hem na de schoone kunsten en de vrije beroepen het moeilijkst te leeren. Hij stelt niet alleen de hoogste eischen, maar hij is ook het nuttigst. En de natuurlijke gang der dingen brengt mee, dat de kapitalen éérst belegging zoeken in den landbouw, daarna in de nijverheid en in de laatste plaats in den handel met het buitenland. Het ongeluk wilde, aldus Smith, dat de Staat-bemoelial dien natuurlijke gang met zijn maatregelen heeft verstoord. Als vrijhandelaar kan Smith de graanrechten niet wel goedkeuren, maar hij vindt de verzachtende omstandigheid voor de landbouwers, dat dezen het slechte voorbeeld van handel en nijverheid hebben gevolgd en zich wilden opwerpen tot éénige leveranciers aan de natie voor graan en voor vleesch. In dit alles is de physiocratische gedachtengang apert. Het optreden van Ricardo was noodig om het ware licht over het verschijnsel der pachtwaarde te doen opgaan.

Het is mij niet mogelijk in dit korte tijdsbestek een uitvoerige schets te geven van de theorie omtrent de pachtwaarde, gelijk David Ricardo deze het eerst heeft geformuleerd. Zij is in den loop der jaren sterk aangevochten, zij is ook aangevuld en verbeterd, en staat, let men op de meerderheid der economen, nog altijd recht overeind. Ricardo, gelukkig voorbeeld van een leerling die niet zwoer bij het woord van den meester, redeneert precies andersom als de physiocraten en Smith. Niet de *mildheid* van de natuur, niet haar gepretendeerde exclusieve medewerking in den landbouw, doch haar *schrielheid* roept de pachtwaarde in het aanzijn. Als er overal genoeg grond is (van één zelfde boniteit) — en onder genoeg grond moet worden verstaan zooveel, dat intensiveeren niet noodig is en dus geen rekening geeft —, kan pachtwaarde niet ontstaan. Zij is een differentiaal-rente, ontspringende uit verschillen in vruchtbaarheid en verschillen in intensiteitsgraad van bebouwing tusschen de grondstukken, die geleidelijk moeten worden in gebruik genomen. Moeten. Wanneer? Daarop is slechts één antwoord: zoodra de toeneming der bevolking, hetzij door natuurlijk accres hetzij door immigratie, hetzij door een vereeniging van beide, zwaardere eischen aan den bodem gaat stellen. Zwaarder alweer dan wat? Zwaarder dan die waaraan de grond van de eerste boniteit resp. de eerste intensiteitsgraad van bebouwing vermag te voldoen. Het proces heeft nu dit verloop: dat de toenemende behoeften der wassende bevolking den prijs der landbouwproducten

opdrijven. Daardoor zal het loonend worden minderen grond in cultuur te brengen resp. de intensiteit te verhoogen. In beide gevallen werkt men met meer kosten, doch zij komen er uit dank zij de prijsstijging. Het is echter duidelijk, dat nu de opbrengst van de het eerst in gebruik genomen gronden resp. die van den eersten intensiteitsgraad pachtwaarde moet dragen, omdat de kosten, bij gelijke opbrengstwaarde, daar lager zijn. Dat het bedrag eener concrete pachtwaarde bepaald wordt door het verschil in opbrengst van den betrokken grond resp. intensiteitsgraad en van den slechtsten grond resp. den laatsten intensiteitsgraad, waarvan nog moet worden partij getrokken om de aequatie van vraag en aanbod op dit gebied tot stand te brengen, is bijna tot een gemeenplaats geworden en behoeft hier niet nader te worden ontwikkeld.

Von Thünen in zijn boek over den geïsoleerden Staat heeft Ricardo's leer aangevuld met den factor der ligging, die via de transportkosten evenzeer pachtwaardevormend werkt als de door Ricardo genoemde factoren.

Gaat men nu de pachtwaarde na, beoordeelt men haar naar haar oorzaken, dan bevat zij weinig aantrekkelijks als bron van privé-inkomen. Zij die den privaten grondeigendom verwerpen, richten hun geschut bij voorkeur tegen dit verschijnsel. Wij komen aldus in de sfeer van de onverdiende bate, het unearned increment, zooals J. Stuart Mill haar doopte. Er is veel waars in dit verzet, want te ontkennen valt het kwalijk, dat de grondeigenaren profiteeren van oorzaken, die geheel buiten hun eigen invloed liggen, maar die bovendien — en dat is veel erger — op een achteruitgang der algemeene welvaart duiden. Het is geen goed teeken, wanneer de pachtwaarde stijgt door bevolkingsaanwas en daardoor toegenomen vraag naar levensmiddelen. Want wat wil dit zeggen? Dat de samenwerking van arbeid en kapitaal gaandeweg aan productiviteit inboet, doordien steeds mindere grond moet worden in bewerking genomen, steeds hooger de intensiteit moet worden opgevoerd. In het laatste geval werkt de law of diminishing returns, de wet der verminderende meer-opbrengsten zooals prof. Koenen haar heeft genoemd, in gelijke richting. De kosten verslinden een steeds grooter deel van de meeropbrengst, en voortdurend moet de eenheidsprijs der producten stijgen, om het nadeel in geld te compenseeren en den ondernemer te bewegen tot het grootere kostenoffer. Dit alles kan onmogelijk van algemeen standpunt toeuiching oogsten. Een groote meerderheid van de bevolking — iedereen is consument —, die niets dan nadeel ondervindt door de voor de uitbreiding der productie onmisbare prijsstijging,

een minderheid, klein in landen met groot grondbezit als Engeland, grooter maar toch steeds minderheid in landen met veel klein en middelbaar bezit als Nederland, die door middel van het zich accentueerend grondmonopolie op de meerderheid parasiteert, noem het fraai!

Er moet echter dadelijk op worden gewezen, dat het vraagstuk van het privaat-grondbezit niet kan worden opgelost, wanneer men alleen op de pachtwaarde let. Want de grond is vóór alles productiefactor, eerst in de tweede plaats factor bij de verdeling. Wanneer nu de productiefactor-grond zijn diensten ten bate eener zoo ruim en goed mogelijke voortbrenging onder het instituut van den privaten-eigendom het best kan vervullen, dan zullen de nadeelen, verbonden aan den monopolieprijs der pachtwaarde desnoods in den koop moeten worden genomen.

Want, dit dient gezegd: de productie bovenal! Immers de spreekwijs zegt, dat waar niet is, ook de keizer zijn recht verliest, hetgeen in economicis beduidt, dat men aan het prachtigste distributiesysteem weinig heeft, wanneer het gepaard gaat met afstomping van den productieprikkel. En nu betoogen de voorstanders van den privaten grondeigendom niets anders, dan dat die prikkel door niets zóó wordt gescherpt als door het eigendomsinstinct van den producent. Waarmee dan tevens aan eigen-explootatie boven pacht de voorkeur wordt gegeven.

Intusschen hebben de bestrijders van socialisme en landnationalisatie getracht althans ten deele het odium weg te nemen, dat aan de pachtwaarde uit sociaal-politiek oogpunt heet te kleven. Ik vrees dat die poging niet is geslaagd. De Staatscommissie voor den Landbouw wijst er in één harer Rapporten op, n.l. in het hoofdstuk Pachtwaarde van het onderdeel Eigendom, dat in vele gevallen de pachtwaarde niet aan z.g. conjunctuur, doch aan rechtstreekschen arbeid van den eigenaar of aan door hem gebrachte andere offers haar ontstaan of vermeerdering zou danken. Voor die gevallen — en wij denken dan aan ontginning en grondverbetering in de eerste plaats — zou de aldus gecreëerde pachtwaarde en haar genot door den eigenaar niets aanstootelijks hebben, de reden om den grondeigendom via de pachtwaarde te bestoken zou in haar algemeenheid althans niet meer opgaan en de noodzakelijk geworden onderscheiding tusschen pachtwaarde uit conjunctuur en pachtwaarde uit grondverbetering zou, volgens de spreuk „divide et impera,” verdeel en heersch, aan de steviging van dit onderdeel van het eigendomsinstituut ten goede komen. M.a.w. de Staatscommissie ziet, naast de genoemde maatschappelijke oorzaken, ook in cultuurverbetering een factor, die tot verhooging van de pachtwaarde

leidt. Zij wijst er dan verder op, dat naarmate dergelijke verbeteringen meer en meer gemeen goed worden, het aanbod van landbouwvoortbrengselen zal stijgen, zoodat ten slotte het voordeel genoten zal worden door de consumenten, doch in den overgangstijd hebben de ondernemers en door de stijging der pachten allengs de grondeigenaars een extra-bate genoten. Hierin wordt dan terecht een prikkel gezien om voortdurend op nieuwe verbeteringen, hetzij met betrekking tot den bodem, hetzij met betrekking tot de techniek der cultures, bedacht te zijn.

Prof. Diepenhorst, lid der Commissie, heeft in zijn Voorlezingen over de Economie een zelfde meening verdedigd. Hij gaat echter nog verder en is over Ricardo bijster slecht te spreken. Wij lezen b.v. in zijn boek: „Hoe men de zaak ook wende en keere, daar blijft immer een element, een stuk oer-natuurkracht, vrije natuurgave in de grondrente (lees: pachtwaarde) steken, en ook bij de verdere ontwikkeling oefent de conjunctuur een onmiskenbaren invloed, die met name bij de stedelijke grondrente, tot onbevredigend resultaat en onrechtmatige verrijking van den bezitter kan leiden.” Daarop doet hij dan volgen: „Daarnaast houden wij evenwel met beslistheid staande dat de ontwikkeling van grondwaarde en grondrente niet uitsluitend, niet overwegend een product is van de maatschappelijke samenleving, gelijk die zich buiten den enkelen mensch om voltrekt, maar veeleer een gevolg van persoonlijke arbeidsbesteding en juist benutten van technischen vooruitgang.” „Daar is” — aldus Diepenhorst — „veel ijdel en onwaar geschermd met het woord: de grond is een vrije natuurgave; de bodem is maar niet een vlakte, welke, zoo zij slechts bezaaid wordt, vruchten voortbrengt.” Ik doe, meen ik, den auteur geen onrecht, wanneer ik deze passage aldus uitleg, dat waar de maatschappelijke factoren geen overwegende rol vervullen bij de pachtwaarde, de persoonlijke arbeidsbesteding dit wel doet. Hij gaat dus verder dan de Staatscommissie, die natuurlijke, maatschappelijke en persoonlijke factoren naast elkander vermeldt, zonder overwicht aan den eenen of anderen toe te kennen, maar die bovendien doet, wat Diepenhorst nalaat, n.l. er op te wijzen, dat bij algemeene toepassing van een verbetering de pachtwaarde, tijdelijk gestegen, weer moet dalen en de consumenten het volle voordeel genieten. Bezien wij echter de stijging van de pachtwaarde door menschelijk toedoen van meer nabij, dan blijkt, dat de *totale* pachtwaarde van de tot één afzetgebied behorende grondstukken dezelfde is gebleven en alleen een *verschuiving*, een andere *verdeling* ten gunste van het land, waar de verbetering plaat vond, is ingetreden.

Immers: elke verbetering beteekent kostenbesparing, en deze beduidt weer, daar men niet minder kosten pleegt aan te wenden dan voorheen: bij gelijk kostenoffer méér product. Maar dan is ook onmiddellijk de invloed werkzaam, die tot daling van de prijzen der landbouwartikelen voert en daarmee tot daling van de pachtwaarde over het geheele door die bepaalde markt bestreken gebied. Zoo blijkt dan duidelijk, dat verbetering van grond of van cultuurmethode — waarmee verbetering van ligging door aanleg van wegen, kanalen, spoorwegen, enz. op één lijn is te stellen — evenveel pachtwaarde opbouwt als teniet doet en dus onmogelijk als algemeene factor naast de natuurlijke en maatschappelijke factoren kan worden geplaatst. In plaats van een vermindering van het odium, dat aan het privé-genot der pachtwaarde kleeft, is er dus wél beschouwd, een nieuw odium bijgekomen: wanneer de grondeigenaar niet parasiteert op de bevolkingstoeneming en daaruitgesproten meer-vraag naar levensmiddelen, wanneer hij geen munt slaat uit de zeker niet door hem ingestelde wet der verminderende meer-opbrengsten, dan doet hij het in dezen vorm, dat hij de pachtwaarde van zijn lotgenooten drukt. Gelukkig is er dit verschil, dat thans de consument voordeel heeft ten bedrage van de gedaalde pachtwaarde. Maar, wil ik vragen — en ik stel mij nu geheel op Diepenhorst's standpunt — wanneer bij de pachtwaardevorming de verdienste van den grondeigenaar overweegt, dan is er op groote schaal onrecht, zoo vaak een nieuwe voorsprong van den één dien van anderen, die nu wat achterblijven, ten deele te niet doet. Dan is alle uit deze oorzaak gesproten pachtwaarde even eerbiedwaardig, en kan het niet billijk zijn, dat een haantje de voorste zich verrijkt ten koste van al zijn medegrondbezitters, ook ten koste van hen die verbeterden, schoon minder dan hij. Nog eens: er is *verplaatsing*, geen *vorming* van nieuwe pachtwaarde. En het privaat-grondbezit zal zijn rechtvaardiging alleen kunnen erlangen uit het hoofdstuk der voortbrenging, hetgeen trouwens in overeenstemming is met de historische ontwikkeling. Naarmate men van de productie meer moest vragen, breidde het privaat-grondbezit zich uit, schoot het dieper wortel en verdrong het meer en meer den gemeenschaps-eigendom. De behoeften der productie zijn voldoende geloofsbriet: men verzwakke vooral zijn betoog niet door te véél te willen bewijzen. De pachtwaarde zal immer, algemeen bezien, het zwakke punt blijven.

Een ander onderwerp, waaruit het zeer nauwe verband van van economie en landbouw blijkt, is het bevolkingsprobleem; Ook hier ligt de wet der verminderende meer-opbrengsten ten

grondslag aan de redeneering. Voor wien aan den stoffelijken vooruitgang der bevolking gelegen is, behoort het bevolkingsvraagstuk tot de onheilsboden, die de menschheid een duistere toekomst voorspellen. Het is dunkt mij altijd verdienstelijk, wanneer tijdig tegen dreigend gevaar gewaarschuwd wordt, zoodat dit, komt het nader, de bedreigden paraat en geharnast vindt. Dit heeft Malthus gedaan, en na hem vele anderen. Malthus is, vooral bij de kerkelijke politieke partijen, in discredit gekomen door het misbruik, dat de als neo-malthusianisme bekende beweging gemaakt heeft van zijn naam. Met die beweging tot kunstmatige beperking van het kindertal heeft Malthus niets uitstaande. Zijn raad, om door moral restraint een bevolkingsaanwas tegen te gaan, die, aan zichzelf overgelaten, altijd beduidend sterker moest zijn dan de toeneming der bestaansmiddelen, — de eerste toeneming geschiedt in Malthus' theorie volgens een geometrische, de tweede slechts volgens een arithmetische reeks —, dit alles is wel langzamerhand tot het domein der algemeene ontwikkeling gaan behooren. Ik wil er alleen op wijzen, hoe het steeds moeilijker zal worden, bij verdubbeling van de bevolking om de 40 of 50 jaar, het welvaartspeil te handhaven, en dat die moeilijkheid geheel voor rekening komt van de verminderende opbrengsten, die voortgaande intensivering geeft. Nu kunnen er nieuwe, groote ontdekkingen komen, rationaliseering kan op nog veel grooter schaal worden toegepast dan bij het conservatisme van den boer thans het geval is, maar de vraag is: *zullen* die verbeteringen, die de vooruitgaande wetenschap misschien in haar schoot bergt, er komen, en vooral *zullen* zij *tijdig* komen en zooden zetten aan den dijk? ¹⁾ En nemen wij aan een toestand van rust, van stabiliteit op wetenschappelijk-technisch gebied, zoodat rationaliseering alleen bestaat in bredere toepassing der bekende resultaten in de praktijk, zijn dan ook hier niet grenzen gesteld? Ik weet wel, de levensbeschouwing speelt hier een groote rol. De vraag, wat beter is: een dichtere bevolking met minder gemiddeld inkomen per hoofd, of een minder dichte met meer inkomen, kan de economie alléén niet beantwoorden. Maar haar uit den weg gaan kan men niet, tenzij men voor 's levens ernst met blindheid is geslagen. Voor den econoom als zoodanig is er op de gestelde vraag maar één antwoord mogelijk. Handhaving, op zijn best, van het bestaande welvaartspeil, is *niet* zijn ideaal. Hij wil vooruitgang in welvaart.

¹⁾ „Agricultural skill and knowledge are of slow growth, and still slower diffusion”, aldus J. St. Mill, Principles of Political Economy, blz. 437 der People's Edition van 1869.

Hij ziet in onberaden huwelijken en ongebreidelde bevolkingsaanwas, d.w.z. zonder dat ook maar een dragelijke materiele basis voor de voeding en opvoeding der kinderen is gelegd, een onverantwoordelijke daad, die wel eens goed kan uitvallen — er komt in de wereld nogal wat terecht —, maar die mij toch doet denken aan een kapitein, die zijn schip door een onbekend vaarwater koerst, zonder kaarten of zonder loods, à la bonne fortune. Wie zal ontkennen, dat op economisch gebied nog onnoemelijk veel, met handhaving van de grondslagen der maatschappij, te verbeteren valt? Maar hoe kan er iets worden verbeterd, wanneer het gemiddeld inkomen niet stijgt, omdat alles wordt opgeslokt door de bevolkingstoename, omdat m.a.w. de productie niet méér vermag dan tred te houden met de quantitatief gestegen behoeften? Voor de grootste laag der bevolking, de arbeidersklasse, is de beteekenis van het door Malthus gestelde probleem in de gevolgen niet te overzien. Want heeft hij in de hoofdzaak gelijk, dan bedreigt in de eerste plaats háár het spooksel van op den langen weg dalende geldloonen en stijgende prijzen der middelen van bestaan. Onder deze conditie, die Malthus zelf geen oogenblik vergeet, dat de vermeerdering van kennis en kapitaal het tegen den stroom der bevolking zal afleggen. Hetgeen, wanneer de bevolking zich blijft vermenigvuldigen als in de laatste eeuw het geval was, waarschijnlijk moet worden geacht.

Er ware over het verband van landbouw en economie nog heel wat meer te zeggen, zoo b.v. bij het belastingwezen, de ondernemingsvormen, de eigenaardigheden, die het crediet in den landbouw vertoont. Ik moet het echter hierbij laten, doch meen wel te mogen aannemen, dat ook het weinige, dat ik in dit uur gaf, voldoende heeft aangetoond de centrale plaats die de landbouw bekleedt én in de huishouding des volks én in de theoretische economie.

Hooggeleerde Heeren Rector-Magnificus, Secretaris, Assessoren en verdere Professoren, mijn waarde collega's.

Het is mij moeilijk om jegens U onder woorden te brengen, wat ik in deze oogenblikken doorleef. Zwaar valt het mij van u te scheiden. Toch heb ik het zelf gewild. Maar destijds lag dit scheidingsmoment nog verre en nu is het aangebroken. Verstandelijk maakt dit geen verschil, maar ons gevoel is niet altijd verstandig — dit is het nu eenmaal aan zijn eigen aard verplicht — en dan is er wél een groot verschil tusschen het

zien aankomen van de scheiding en de scheiding zelve. Laat ik beginnen met u allen van heeler harte dank te zeggen voor het vele goede, dat mij voor hoofd en hart beide in den loop dezer 4½ jaar van Uwentwege wederver. Het waren jaren van zwaren arbeid, de laatste van het reorganisatietijdvak, een spannende tijd in menig opzicht, waarin veel van denk- en zenuwkracht gevergd werd. En waar de opvattingen soms lijnrecht stonden tegenover elkaar, waar de golven der debatten hoog gingen, daar bleef toch steeds plaats over voor onderlinge waardeering en eerbiediging van afwijkende meeningen. Mits — en daarin hadt gij groot gelijk — die meeningen door een krachtige, eerlijke overtuiging werden geschraagd. Wij hadden immer het gevoel, dat éénzelfde doel, het belang van een zoo goed mogelijke organisatie van het hooger landbouwonderwijs ons samenbond, en dat gevoel heeft het steeds gewonnen van de nooit geheel te vermijden verdeeldheid over de middelen. Had ik uw medewerking noodig — en toen ik hier kwam, moest de staatswetenschappelijke studierichting worden uitgebouwd en zelfs opnieuw gefundeerd, waarbij ik denk aan het wanbegrip, dat wie van de Hoogere Burgerschool kwam, geacht werd zijn economische sporen verdiend te hebben — ik herhaal: had ik uw medewerking van noode, zoo gewerd zij mij op de meest royale en loyale wijze. Mijn dank gaat hierbij inzonderheid uit naar de heeren professoren Broekema, Dr. Berkhout en Aberson, onder wier directoraat resp. rectoraat velerlei verbetering, die ik voor mijn vakken voorstond, is verwezenlijkt. Dat ik in het bijzonder ook U, hooggeleerde Aberson, in hooge mate erkentelijk ben voor het vele, dat gij voor mij zijt geweest, ik behoef het u wel niet te zeggen. Uw rijke kennis, waarover te oordeelen buiten mijn competentie ligt, maar ook uw ruime, vrije opvattingen, Uw tegelijk humane en toch krachtige persoonlijkheid, waarop mij wel een onbedrieglijke blik is gegund, mogen nog een reeks van jaren aan wetenschap en school ten goede komen. In dezen wensch ligt dan tevens die voor uw persoonlijk geluk besloten, omdat ik weet, dat gij, ondanks al uw scheikunde, van de landbouwwetenschap en de landbouwhoogeschool moeilijk zijt te scheiden.

Hooggeleerde Koenen.

Toen ik den 18en November 1913 van deze zelfde plaats mijn inwijdingsrede hield, meende ik uiting te mogen geven aan onzen gemeenschappelijken wensch, om de te voren gelegde banden nog te versterken en als goede bureu op wetenschappelijk

gebied, niet alleen *naast* elkander te werken, doch uit *samenwerking* nieuwe kracht te putten, mócht het zijn tot heil van deze school. Hoe schitterend is die wensch vervuld! Van goede bureu werden wij goede vrienden. Voor veel heb ik u te danken, meer dan ik zeggen kan. Gij verlangt dat ook niet van mij. Maar toch wil ik hier openlijk verklaren, dat ik de allerbeste herinnering meeneem aan onzen gemeenschappelijken arbeid en dat, wanneer ik rijker hiervandaan ga dan ik kwam, dit grootendeels aan den voor mij leerrijken omgang met U is toe te schrijven. Houdt U overtuigd van mijn blijvende gevoelens, en laat ik mijzelfven mogen toewenschen, dat de sterke band, die de jaren tusschen ons gelegd hebben, ondanks het naderend einde der topographische natuurschap, nooit verslappe. Ik weet, hoe gij leeft voor uw vak en voor de landbouwhoogeschool. Moge uw werk de algéheele onhoudbaarheid van de wet der verminderende meer-opbrengsten aantoonen *voor het gebied van den geest*, doordien meerdere intensivering — gij zijt aan een hoogen intensiteitsgraad bij uw arbeid gewoon! — omgekeerd bij U leidt tot toenemende meer-opbrengst, zoodat, wie eens Uw wetenschappelijke balans opgemaakt, van een law of increasing returns zal gewagen, tot heil voor wetenschap en landbouw en in volkomen harmonie met uw eigen levensideaal.

*HoogEdelGestrenge Heer Administrateur,
vriend Stricker.*

Een woord van afscheid valt mij tegenover U bijzonder zwaar. Voor uw menigvuldigen raad en steun, die ik steeds halen moest, omdat zij nooit werden opgedrongen, maar die dan ook met volle maat, met het oordeel van een gekuischten smaak en uit rijke ervaring werden verleend, bovenal voor Uw kostelijke vriendschap blijf ik U in hooge mate dankbaar. Gij zijt de vraagbaak van allen en vervult uw moeilijik, zeer verantwoordelijik ambt met een geestkracht en jeugdige opgewektheid, die menig jongere moet beschamen. Hoe het met de administratie gaan moet, wanneer Gij eens den tijd van heengaan gekomen zult achten, kunnen zij, die U van nabij in Uw werk gadesloegen, zich niet wel voorstellen. Zij die tijd nog verre! Ik wensch U dan echter geen otium cum dignitate, wel een otium cum hilaritate, een rust met blijdschap, omdat wij ons U willen blijven voorstellen jeugdig en petilleerend van geest, als een, die, zelfs bij de grootste drukte, nog tijd had om een geestigheid te plaatsen of met woeker te betalen. Leve Oom Paa!

